

J. H. Blokdijk RA

Informatiegerichtte analytische controle

In dit blad hebben zich van oudsher bij tijd en wijle heftige discussies over de grondslagen en de aanpak van de accountantscontrole afgespeeld. Hoewel de invalshoek zich elke tien à twintig jaar wijzigde, betrof het in wezen één discussie die niet tot een einde is gekomen. Daarover zijn wel eens verzuchtingen geslaakt; ik meen echter dat het voor een beroep gezond is als regelmatig de grondslagen aan de orde worden gesteld: dat werkt altijd vernieuwend.

De meest recente fase van de discussie is begonnen met een syllabus 'Analytische controle', geschreven door Van Hulsentop voor een cursus voor voortgezette educatie van het NIVRA. Hierop heeft Ten Wolde (1981) in dit blad gereageerd; daarna heeft de discussie zich voortgezet in *De Accountant* (Wilschut, 1983; Kloppenburg, 1984) en in het huidige *VAS-magazine* (Blokdijk, 1984; Van Hulsentop, 1984; Kloppenburg, 1985; Blokdijk, 1985).

Gezien de geschiedenis van het Maandblad voor Accountancy en Bedrijfs-huishoudkunde lijkt het nuttig ook in dit blad aandacht aan het onderwerp te besteden. Het lijkt evenzeer zinvol de door mij bepleite controle-aanpak eens te beschrijven zonder vergelijkingen te maken met andere controle-methoden. Ik zal wel trachten deze aanpak zo goed mogelijk te motiveren; daar waar ik argumenten reeds eerder uitgebreid heb gegeven, zal ik mij echter beperkingen opleggen. Daarom zal ik menigmaal verwijzen naar een artikel van mijn hand, dat in 1975 het licht heeft mogen zien in dit blad.

1 Definities en afgrenzing van het onderwerp

Accountantscontrole is onderzoek naar de getrouwheid van verantwoordingen. Deze omschrijving, die aansluit op de definitie van 'verklaring' in artikel 1 van de Gedrags- en Beroepsregels Registeraccountants (GBR), beoogt een kenschets te geven van 'accountantscontrole', doch geen exclusiviteit op te eisen: niet elk onderzoek naar de getrouwheid van een verantwoording is accountantscontrole.

Het begrip *verantwoording* zal in dit artikel niet verder behandeld worden (zie Blokdijk, 1979). De bespreking zal beperkt blijven tot de controle van jaarrekeningen en soortgelijke verantwoordingen die beogen de financiële uitkomsten van de activiteiten van een huishouding over een bepaalde periode weer te geven (consolidatiestatens, subsidie-overzichten e.d.).

Getrouwheid omvat:

- de ‘waarheid’, de juistheid en volledigheid van de feiten die hun weerslag in de verantwoording dienen te vinden (hierna aan te duiden als: ‘de relevante feiten’), en
- de niet misleidende weergave van die feiten in de verantwoording.

Dit zijn de normen waaraan bij accountantscontrole getoetst wordt; de ‘waarheid’ van de feiten moet worden *vastgesteld* en de weergave moet worden *beoordeeld*.

In de eerder vermelde discussie bestaat geen verschil van mening over de beoordeling van de weergave; daarom zal deze in dit artikel buiten beschouwing blijven.

De bespreking van het *onderzoek* zal dus beperkt blijven tot de vaststelling van de juistheid en de volledigheid van de feiten die hun weerslag moeten vinden in jaarrekeningen en soortgelijke verantwoordingen. Dit betekent tevens, dat de uiteenzetting beperkt blijft tot hetgeen nodig is voor de verkrijging van een oordeel over de verantwoording; al hetgeen uitsluitend leidt tot betere dienstverlening aan de *gecontroleerde*, blijft buiten beschouwing. Het spreekt vanzelf dat de accountant bij zijn onderzoek een open oog moet hebben voor al hetgeen van belang kan zijn voor de gecontroleerde. Wat hij opmerkt, moet hij rapporteren; voor hetgeen daar bovenuit gaat, moet hij in beginsel een afzonderlijke opdracht hebben.

In meergenoemde discussie worden twee begrippenparen gehanteerd: synthetische/analytische controle en organisatiegerichte/informatiegerichte controle. Deze begrippen zijn als volgt te omschrijven:

- synthetische controle: uitgaande van de controle van de grondgegevens de verantwoording opnieuw opbouwen, althans de opbouw van de verantwoording volgen;
- analytische controle: uitgaande van de verantwoording teruggaan - voor zover nodig - naar de grondgegevens en die controleren;
- organisatiegerichte controle: de vereiste zekerheid zoveel mogelijk verkrijgen door beoordeling van de opzet en toetsing van de werking van de administratieve organisatie met inbegrip van de interne controle (dit wordt ook wel systeemgerichte controle genoemd);
- informatiegerichte controle: de vereiste zekerheid zoveel mogelijk verkrijgen door rechtstreeks onderzoek van de verantwoording (dit wordt ook wel gegevensgerichte controle genoemd).

In discussies worden synthetische en informatiegerichte controle soms vereenzelvigd. Uit het vorenstaande moge blijken dat de beide begrippenparen geenszins identiek zijn: informatiegerichte controle kan heel goed analytisch worden aangepakt. Dit is de methode die in dit artikel wordt uiteengezet.

Bij het begrip ‘analytische controle’ passen nog twee kanttekeningen:

- 1 Het is meestal niet praktisch uit te gaan van de uiteindelijke verantwoording: vaak zal de saldbalans als uitgangspunt voor de controle dienen. Het traject van saldbalans tot verantwoording wordt dan syn-

thetisch onderzocht. In zijn algemeenheid geldt dat de keuze tussen synthetische en analytische controle geen principiële is, doch uitsluitend op doelmatigheidsgronden kan worden gemaakt.

- 2 Analytische controle betekent niet dat elementen van informatie geïsoleerd moeten worden behandeld; vaak zullen deze in samenhang met andere elementen moeten worden onderzocht.

De informatiegerichte analytische controle kan nu worden beschreven langs de volgende hoofdlijnen:

- a kennis van het object van onderzoek;
- b vaststelling van de structuur van het onderzoek;
- c vaststelling van de beschikbare controlemiddelen en hun betrouwbaarheid;
- d vaststelling van de aard en de omvang van het onderzoek.

2 Het object van onderzoek

Een jaarrekening of soortgelijke verantwoording is een weergave van de financieel-economische gevolgen van de activiteiten van een huishouding. Dus moet de accountant eerst de (wijzigingen in de) activiteiten kennen om te weten welke financieel-economische gevolgen hij moet verwachten. Enkele voorbeelden:

- de productie: massa-, serie- of stukproductie? vaste of wisselende receptuur? uitval en/of afval?
- de verkoop: welke verkoopkanalen? contant en/of krediet? consignatie? kortingen? factoring?

Bij dit onderzoek dient de accountant zich reeds een oordeel te vormen over de informatie die voor de verantwoording relevant zal zijn en over de samenhangen die tussen de verschillende elementen van informatie (behoren te) bestaan. Dan dient hij te onderzoeken op welke wijze de huishouding de voor de verantwoording relevante informatie verkrijgt. Daartoe is een onderzoek van de hoofdlijnen van de administratieve organisatie vereist; de details kunnen zo nodig later nog aan de orde komen.

Overigens is deze fase van het onderzoek niet kenmerkend voor de informatiegerichte analytische controle; daarom wordt hierover niet verder uitgeweid.

3 De structuur van het onderzoek

Een jaarrekening of soortgelijke verantwoording omvat vaak vele en velerlei elementen van informatie; daarom is splitsing van het onderzoek van een dergelijke verantwoording in deelonderzoeken meestal onvermijdelijk en doelmatig. Om gezamenlijk een deugdelijke grondslag voor het onderzoek op te leveren, moeten de deelonderzoeken een sluitend geheel vormen.

Dit wordt bereikt door de constructie van een model dat de financieel-economische structuur van de huishouding weergeeft. Een dergelijk model geeft de samenhang aan tussen de verschillende soorten mutaties (verkoopen, kosten etc.) en standen (voorraden, schulden etc.) die zich in de

huishouding voordoen. Het aloude en overbekende voorbeeld vormt het model van de geld/goederenbeweging in een handelsonderneming. Per element uit het model (mutatie of stand) moet worden vastgesteld welk deelonderzoek hierop moet worden uitgevoerd.

Van een jaarrekening of soortgelijke verantwoording dienen in beginsel zowel de juistheid als de volledigheid vastgesteld te worden: zeker na de invoering van de Wet op de Jaarrekening, met het verbod tot vorming van geheime en stille reserves, is er geen reden het onderzoek te beperken tot de minimumpositie van het vermogen. Dit geldt in beginsel ook voor alle elementen uit het model, maar dat betekent niet dat alle elementen uit het model ook rechtstreeks op beide aspecten, juistheid (positieve controle) en volledigheid (negatieve controle) onderzocht dienen te worden. Als men namelijk als uitgangspunt van de analyse de volledigheid van de opbrengsten neemt, blijken beide doelstellingen (juistheid en volledigheid) voor alle elementen bereikt te kunnen worden. Men kan zich beperken tot expliciete negatieve controle van opbrengsten en schulden/voorzieningen en tot expliciete positieve controle van bezittingen en lasten. Het is verleidelijk dit aan te tonen, maar dat past niet in het bestek van dit artikel.

Bij de controle van jaarrekeningen en soortgelijke verantwoordingen is dit alles zo ingeburgerd dat de expliciete opstelling van een model achterwege kan blijven indien de samenhang van de deelonderzoeken gewaarborgd blijft.

Toch kan het soms nuttig zijn te overwegen of het model in een concreet geval verfijning behoeft; enkele voorbeelden zijn:

- rechtstreekse negatieve controle op de netto-omzet, of negatieve controle op de bruto-omzet plus positieve controle op de kortingen?
- bij permanence tegen verkoopprijzen; negatieve controle op de winstmarge, of positieve controle op minder dan maximale winstmarges?

Hier spelen de technische mogelijkheden (beschikbaarheid programmatuur, statistische technieken e.d.) en de vindingrijkheid van de accountant een rol.

4 Controlemiddelen en hun betrouwbaarheid

De accountant controleert de verantwoording c.q. de administratie waaruit deze is opgebouwd. De vraag rijst: waarmee? wat is het bewijsmateriaal? hoe betrouwbaar is dit? Het gaat hierbij om de doeltreffendheid, de effectiviteit van de controle. Deze vragen moeten voor elk deelonderzoek afzonderlijk beantwoord worden, omdat de aard van het beschikbare bewijsmateriaal niet voor alle deelonderzoeken gelijk is.

De accountant kan evenwel niet over alle aspecten van het bewijsmateriaal een eigen, zelfstandig oordeel krijgen. Hij stuit hier op grenzen, die veroorzaakt worden doordat:

- a de accountant onmogelijk over alle voor een zelfstandig oordeel benodigde commerciële en technische deskundigheid kan beschikken;

b de accountant onmogelijk voortdurend aanwezig kan zijn op die plaatsen waar relevante feiten (kunnen) plaatsvinden.

Hierover heb ik een uitgebreide beschouwing gegeven in mijn artikel van 1975 (hoofdstuk 4, met name 'ad a' en 'ad b' op blz. 155-157) waarnaar ik gaarne verwijs.

Deze grenzen zijn meestal slechts te verleggen door te steunen op de interne controle, met name op het plaatsvinden van relevante gebeurtenissen; ook bij het onderzoek van standen kan echter het steunen op interne controle noodzakelijk zijn (bijv. bij voorraadopnamen).

Dus moet de accountant op deze punten het systeem van interne controle onderzoeken en beoordelen. Deze interne controle is - door genoemde grenzen - in beginsel niet vervangbaar door accountantscontrole. Om te constateren of deze interne controle ook gewerkt heeft, kan de accountant zich dus slechts baseren op de uiterlijke kenmerken van de uitvoering van die controle (parafen, stempels e.d.). Deze uiterlijke kenmerken vormen dus een wezenlijk element van het bewijsmateriaal; kennisneming hiervan is onlosmakelijk verbonden aan informatiegerichte controle. Hierdoor wordt overigens ook een zeker oordeel over de werking van de interne controle op deze punten verkregen, zoals indien te verwachten uiterlijke kentekenen blijken te ontbreken.

Als de accountant na onderzoek op goede gronden tot de conclusie komt dat het systeem van interne controle op bedoelde punten toereikend is, kan hij in beginsel tot een goedkeurende verklaring bij de verantwoording komen.

Op de vraag wanneer een systeem van interne controle *voor accountantscontrole* toereikend is, is (voorshands?) slechts een algemeen, en dus wat vaag, antwoord mogelijk: als een soortgelijke, doch aanmerkelijk grotere huishouding niet méér (soorten) maatregelen zou behoeven te nemen, ofwel: als de omvang van de huishouding geen rol speelt bij de keuze van de maatregelen van interne controle.

Als het systeem van interne controle toereikend is en de uiterlijke kentekenen van interne controle aanwezig zijn, dan geldt het *kwalitatief* axiomatisch voorbehoud indien (later blijkt dat) de interne controle toch niet (goed) heeft gewerkt. De toevoeging 'kwalitatief' dient ter onderscheiding van het kwantitatief axiomatisch voorbehoud, dat voortvloeit uit kosten/batenverhoudingen en dat in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Het kwalitatief axiomatisch voorbehoud geldt overigens niet alleen bij de eerder in dit hoofdstuk genoemde grenzen; het geldt ook wanneer de accountant niet de middelen heeft zelfstandig relevante feiten op de sporen.

Dit kan onder meer het geval zijn indien:

- gebeurtenissen redelijkerwijs nog niet tot vastlegging in de administratie geleid behoeven te hebben (bijv. een dreigend proces);
- activiteiten door de leiding van de huishouding bewust buiten de aan de accountant voorgelegde administratie worden gehouden (bijv. commissiehandel).

Het vorgenoemde onderzoek naar de kwaliteit van het bewijsmateriaal

dwingt in beginsel niet tot een alomvattend onderzoek van de administratieve organisatie en de interne controle. Toch zal ook dit onderzoek een zekere samenhang moeten vertonen, al is het maar om vast te stellen dat bepaalde maatregelen van interne controle niet later of elders in de organisatie gefrustreerd worden. De verdieping van het onderzoek kan echter selectief geschieden.

5 Aard en omvang van het onderzoek

Na het onderzoek van de aard en de betrouwbaarheid van het beschikbare bewijsmateriaal rijst de vraag hoe en in welke omvang de deelonderzoeken kunnen of moeten worden uitgevoerd. Kan de vereiste zekerheid verkregen worden door rechtstreeks onderzoek van het totaalbedrag, al dan niet onderverdeeld in groepen en al dan niet volledig nauwkeurig? Of is waarneming van de samenstellende detailgegevens onvermijdelijk? Het gaat hierbij om de doelmatigheid, de efficiency van het onderzoek.

In dit kader is het voor de accountant zinvol zich te beraden op de vraag welke mate van nauwkeurigheid de verantwoording dient te hebben. Relatief kleine onvolkomenheden leiden degene die kennis neemt van de verantwoording niet tot onjuiste conclusies en beslissingen. Dit betekent dat de accountant de verantwoording niet tot in de kleinste details behoeft te onderzoeken, maar hij moet zich wel bezinnen op de vraag welk totaalbedrag aan onvolkomenheden nog 'relatief klein' te achten is. Bij zijn onderzoek mag de accountant dus toleranties hanteren.

Voorts dient de accountant zich af te vragen welk risico hij mag lopen tot een onjuiste gevolgtrekking over (elementen in) de verantwoording te komen. Zoals met name in NIVRA-geschrift 25 (1982, blz. 34-35) is uiteengezet, zou het nastreven van volledige zekerheid over het totaal van de verantwoording minus het aanvaardbare totaal van relatief kleine onvolkomenheden leiden tot maatschappelijke verspilling. Dit betekent dat een zeker risico onvermijdelijk is, maar daarmee staat nog niet vast welk risico aanvaardbaar is. Om dit vast te stellen raakt de zgn. risico-analyse in zwang; een bespreking hiervan vereist echter een afzonderlijk artikel. Het is zinvol de risico-analyse per deelonderzoek uit te voeren.

Vervolgens voert de accountant cijferbeoordeling uit: hij toetst de hem voorgelegde totalen van mutaties en standen aan hetgeen 'normaal' of 'logisch' te achten is. Voor dit laatste heeft hij steunpunten nodig. Dit kunnen zijn:

- begrotingen: de meest realistische verwachtingen van de leiding van de huishouding;
- budgetten: de door de leiding van de huishouding gestelde doelen;
- gecontroleerde informatie over het - zo recent mogelijke - verleden.

Begrotingen en budgetten worden door de leiding van de huishouding gebruikt om de activiteiten, indien nodig, bij te sturen; de leiding gaat in beginsel uit van de juistheid en volledigheid van de informatie over de activiteiten. De accountant moet die juistheid en volledigheid nu juist

vaststellen; hij gebruikt begrotingen en budgetten dus met een ander doel dan de leiding van de huishouding. Daarom moet hij eerst onderzoeken of de hem voorgelegde begrotingen of budgetten een behoorlijke maatstaf voor zijn oordeel opleveren. Daartoe vindt hij weer een steunpunt in gecontroleerde informatie over het verleden.

Dus blijft een zekere mate van onderzoek van de informatie nodig als steunpunt voor toekomstige cijferbeoordeling. Daarvoor is nog een reden: *cijferbeoordeling* moet worden verdiept tot *vaststelling* van feiten, dus tot *onderzoek*. Dit geldt uiteraard allereerst voor de bij cijferbeoordeling blijken afwijkingen van hetgeen 'normaal' of 'logisch' te achten is. Voorts is het vaak nuttig vast te stellen of relevante gebeurtenissen in de juiste periode verantwoord zijn: daartoe worden detailgegevens over gebeurtenissen rondom de afsluitdatum (cut off) onderzocht. Tenslotte is het vaak zinvol detailgegevens van ongewone aard, herkomst of omvang te onderzoeken. Zo groeit cijferbeoordeling uit tot totaalcontrole (al dan niet met een tolerantie) gecombineerd met een kritische steekproef, die men als 'selecte' controle kan kenschetsen.

Als te verwachten valt, of blijkt, dat met deze combinatie onvoldoende zekerheid wordt verkregen, komt eerst een a-selecte (bij voorkeur statistische) steekproef in aanmerking. Dit kan het geval zijn indien het aantal samenstellende detailgegevens groot is.

Ten slotte kan volledige detailcontrole onvermijdelijk zijn, of het meest doelmatig blijken. Als voorbeeld van dit laatste valt te noemen: het onderzoek van afschrijvingen en rente bij een kleine onderneming.

Bij volledige detailcontrole bestaat uiteraard geen risico, behoudens dat van onjuiste uitvoering. Bij alle andere vormen van onderzoek bestaat daarnaast de kans dat onvolkomenheden die gezamenlijk een belangrijk bedrag uitmaken, buiten de selectie voor het onderzoek vallen. Indien deze selectie op een verantwoorde wijze verricht is, geldt het *kwalitatief* axiomatisch voorbehoud. Het kwalitatief en het kwantitatief axiomatisch voorbehoud staan dus los van elkaar.

De keuze tussen de zojuist beschreven vormen van onderzoek wordt ook beïnvloed door de toegankelijkheid van de voor het onderzoek te selecteren detailgegevens en van het bijbehorende bewijsmateriaal. Ook dit is een aspect van doelmatigheid: hoe worden deze gegevens en dergelijke op de minst tijdrovende wijze verkregen?

De huishouding heeft óók een belang bij goede toegankelijkheid van detailgegevens: als men de informatie over de activiteiten wil gebruiken om deze bij te sturen, is het van groot belang dat de afwijkingen van begrotingen of budgetten snel geanalyseerd kunnen worden. Dit is een zeer belangrijke vorm van interne controle. Daartoe moeten detailgegevens van ongewone aard, herkomst of omvang snel kunnen worden opgespoord. Het is dus wenselijk dat het systeem van gegevensverwerking hierop is ingericht; dit zal ook vaak het geval zijn. De accountant dient dit dan ook te onderzoeken, met name ter beantwoording van vragen als:

- welke verbanden legt de huishouding tussen de verschillende elementen van informatie? Worden afwijkingen geanalyseerd en verklaard? Worden

kritische posten gesignaleerd en nader onderzocht?

- welke transacties worden door de computer gegenereerd en hoe?
- op welk moment en uit welke bestanden kunnen de te controleren gegevens het meest doelmatig worden verkregen? Kan de programmatuur die de accountant ter beschikking heeft (audit software) daarvoor gebruikt worden?

Dit onderzoek is echter niet primair gericht op de interne controle. Als bij onderzoek van de geselecteerde of anderszins beschikbaar gekomen gegevens blijkt dat deze niet correct zijn, zal de accountant nagaan waar en waarom de interne controle heeft ontbroken of gefaald. Zijn conclusie over de werking van de interne controle als geheel op de gegevensverwerking kan hij echter slechts als negatieve mededeling verwoorden ('niet is gebleken dat . . .'). Het trekken van deze conclusie is echter niet strikt noodzakelijk om tot een oordeel over de jaarrekening of soortgelijke verantwoording te komen; dit aspect blijft dus, zoals eerder gesteld, buiten beschouwing.

6 Voordelen van informatiegerichte analytische controle

De telkens weer opblaiende discussies tussen voor- en tegenstanders van deze en gene controle-aanpak zouden zich niet afgespeeld hebben, indien de verschillende varianten niet elk hun voor- en nadelen zouden hebben gehad. Deze kunnen in beginsel geen betrekking hebben op de effectiviteit van het onderzoek: de eis van een deugdelijke grondslag brengt met zich mee dat een controle-aanpak moet leiden tot het gestelde doel. De voor- en nadelen kunnen dus slechts betrekking hebben op de doelmatigheid van het onderzoek, alsmede op eventuele 'gratis' bijprodukten.

In de inleiding tot dit artikel heb ik aangekondigd mij te zullen onthouden van vergelijkingen met andere controlemethoden. Daarom beperk ik mij tot het noemen van enkele sterke zijden van informatiegerichte analytische controle. Deze zijn naar mijn mening:

- a De conclusie over de juistheid en volledigheid van de te controleren informatie wordt langs de meest rechtstreekse weg bereikt.
- b De werking van de interne controle op de grondgegevens wordt vastgesteld in nauwe samenhang met de doelstelling van deze interne controle: de betrouwbaarheid van de informatie over de activiteiten.
- c Het onderzoek levert de proef op de som van de organisatorische inspanningen van de huishouding ter verzekering van de betrouwbaarheid van de informatie.
- d De cijferbeoordeling krijgt stevige steunpunten en dus inhoudelijk grote betekenis.
- e De rangorde van de vormen van onderzoek benadrukt een doelgerichte materiële controle.
- f Er zijn vele mogelijkheden met minder ervaren krachten te werken en zo ervaren krachten te kweken.

Ter vermijding van misverstand herhaal ik de stelling waarmee ik begonnen ben: de discussie moet - af en toe - weer opblaien!

Literatuur

- J. H. Blokdijk, Een kernvraagstuk van de leer der accountantscontrole. *MAB*, april/mei 1975; ook opgenomen in de bundel 1973 MAB 1983, deel 2.
- J. H. Blokdijk, De maatschappelijke rol van de accountant, *MAB*, november 1979.
- J. H. Blokdijk, Controlefilosofie: Analytisch contra synthetisch? *VAS-mededelingen*, augustus 1984.
- J. H. Blokdijk, Controlefilosofie in theorie en praktijk, *VAS-magazine*, juni 1985.
- L. A. van Hulsentop, *Subjectieve aspecten van de accountantscontrole*, Oratie, Samsom 1976.
- L. A. van Hulsentop, Analytische controle, *VAS-mededelingen*, augustus 1984.
- G. P. T. M. Kloppenburg, Anasynthisch of Synalitisch, *De Accountant*, januari 1984.
- G. P. T. M. Kloppenburg, Controlefilosofie in theorie en praktijk, *VAS-magazine*, februari 1985.
- NIVRA-geschrift 25, *Accountantscontrole en steekproef*, Kluwer, 1982.
- K. P. G. Wilschut, Zin en betekenis van het onderscheid tussen synthetische en analytische controle, *De Accountant*, juni en juli/augustus 1983.
- J. ten Wolde, Synthetische of analytische controle, *MAB*, september 1981.